Doina BUTIURCA

„Mărturie rațională” (Origene) și model conceptual în limbajul religios

D.B. – conf. univ. dr., Universitatea „Petru-Maior”, Târgu-Mureș. Domenii de competență: lingvistică, terminologie, estetica sacralității. Ultimele lucrări: coordonator pentru limba română, coautor al Proiectului *Vocabulaire panlatin des pneumopathies professionnelles* (Proiect realizat în cadrul Realiter); coautor şi colaborator la *Dicționarul de critică şi teorie literară. Valori româneşti şi valori europene ale secolului XX*.

0. Valorile lat. *oculus, -i* s.m. îndreptățesc observația că mentalitatea arhaică a depășit sfera somaticului prin reprezentări specifice ale celui mai spiritualizat simț al ființei umane. Ochiul permite o percepție integrală. Pe lângă valoarea strict anatomică, *oculus, -i* a reprezentat un model conceptual fundamental pentru ideea de ființă / lucru drag: „prețios ca lumina ochilor” (DLR, II) așa cum putem vedea în sintagma „bene vale, ocule mi!” (Plinius). *Oculus, -i* era modelul metaforic al unei „pete pe pielea panterei”, al „tuberculului unor rădăcini” (DLR, II), al plantei sau al formelor de arhitectură: „ochi de volută”, în mentalitatea latină. Derivatele și compusele vocabulei latine au urmări considerabile asupra legăturii dintre *oculus* – ca matrice – și termenii care marchează numeroase alte valori conceptuale sau semantice: *oculatus* (3) adj. se referă la o persoană-martor, la un fenomen ce reprezintă o formă comună de cunoaștere (*oculatissimo loco* „într-un loc foarte cunoscut”). *Oculeus* (3) adj. este un derivat denumind calitatea de a avea „ochi mulți”, dar și caracteristica de a fi „numai ochi”. Fiecare dintre aceste perechi de cuvinte sunt realizări ale modelului *oculus*, care conectează domeniul-sursă și domeniul-țintă la formele gândirii umane. Verbul *oculo, -are* v.t. concordă suficient ca formă cu substantivul, dar are înțelesuri parțial diferite: 1. a da vederea; a deschide ochii cuiva, a lumina; 2. a face vizibil. Cuvinte din câmpul lexical *lumina, a lumina* sunt folosite în câmpul semantic *ochi, a vedea*, pentru a reprezenta starea de iluminare lăuntrică,

BDD-A20741 © 2012 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:29:10 UTC)

realizând metafore conceptuale ca: *ochiul este lumina*. *Ochiul* – în gândirea greco-latină – nu este, aşadar, o simplă reprezentare a cunoaşterii superficiale, o reflectare a manifestării. Nu este un simplu instrument al percepţiei vizuale exterioare: *a vedea* înseamnă *a lumina* fiinţa lăuntrică.

Nici limbile moderne ale Europei nu au abandonat această matrice. În limba germană compusul *Augenlicht, -es* este utilizat cu sensul de „lumina ochilor". În limba franceză, una dintre accepţiunile cuvântului polisemantic *ochi*, dată de sursele lexicografice, este *éclaircie* („ochi de lumină într-un cer înnorat", „lumină într-o pădure"); *éclair* m. are înţelesurile de: 1. fulger; 2. sclipire, străfulgerare. Ne aflăm în faţa unei metafore comune pentru un întreg grup de cuvinte consubstanţiale prin modelul conceptual, deşi diacronic, lexemele au avut parte de specializări de sens / extensii semantice dintre cele mai spectaculoase: *éclair* a devenit termen specializat în limbajul culinar, denumind o specialitate de prăjitură (*ecler*), în registrul familiar este un denominativ pentru *fermoar*. Este indiscutabilă, de asemenea, legitimitatea apropierii semantice cu „*é*claireur" s.m., termen specializat în limbajul militar, al cărui sens este „cercetaş". Verbul é*clairer* (I. v.t. utilizat cu înţelesurile de: 1. a lumina, a ilumina; 2. a lumina, a străluci; 3. a se lumina, a primi lumină; 4. a învăţa, a se instrui [DFR/RF]) este lexemul cel mai convingător al paradigmei.

1. Sintetizând, observăm două aspecte: 1. *modelul conceptual arhetipal* nu este specific doar unui singur idiom, ci are valoare explicativă pentru un număr mare de limbi şi de reprezentări în diferite tipuri de cultură şi în religie. Numeroasele sensuri ale cuvântului „ochi", polisemantic, nu reprezintă, aşa cum se poate vedea din analiza noastră, evoluţii arbitrare şi istorice, ci instanţieri ale modelului metaforic (teoria metaforei conceptuale face referire la procese, la structuri cvasiuniversale ale raţiunii umane). *Lumina* (cf. ochiul este lumină) reprezintă un alt exemplu de continuum conceptual. În toate cosmogoniile regăsim lumina ca principiu al lumii (*Fiat lux!*). Este lumina creatoare ce succede întunericului (*Post tenebros lux.*) 2. de la modelul conceptual se formează serii de termeni funcţionali la diferite niveluri într-o limbă: există un *nivel referenţial* (v. Angela Bidu-Vrănceanu 2005:156 s.c.l.), alcătuit din formaţii obţinute de la un radical + sufix (lat. *oculus* +, fr. éclair +) care menţin semele matriciale (*é*claireur = cel care luminează calea trupelor militare şi / sau calea unui grup etc.). Structura referenţială a termenilor de acest tip dovedeşte importanţa deosebită a referentului – la nivelul ştiinţei, iar la nivel lingvistic interesul pentru metafora terminologică. Modelul conceptual pentru reprezentarea noţiunii de „*é*claireur" nu este identic în toate limbile romanice, fapt ce evidenţiază specificul semantic al fiecărui idiom. Doar în limba franceză regăsim ca matrice „lumina" pentru noţiunea de „*é*claireur". Limba italiană a cultivat forma *esploratore*, limba spaniolă, *explorador*, limba

BDD-A20741 © 2012 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:29:10 UTC)

română utilizează „cercetaş”, iar în limba portugheză întâlnim forma *escoteiro*. Nivelului referenţial i se opune *nivelul semantic* (Angela Bidu-Vrănceanu 2005). În acest tip de structură pot fi cuprinse sensuri ale cuvintelor polisemantice dezambiguizate: *éclaircie* poate face referire la realitatea cosmică, aşa ca în contextul „ochiul de lumină al unui cer întunecat”, nu la o caracteristică a spaţiului terestru, precum în „ochiul de lumină dintr-o pădure” etc.

2. Metaforele organizate în baza unui *model conceptual arhetipal* de tipul *ochi, lumină, întuneric* etc. – cvasiuniversale în limbajul religios – sunt diferite de metaforele a căror matrice este experienţa fizică umană. Dacă cele din urmă au o deosebită capacitate de idiomatizare în limbile indo-europene (cf. *Metafora mâinii* din studiile noastre anterioare), prima categorie de metafore diferă sub acest aspect. Dacă în structura de profunzime a metaforelor desemnând experienţa fizică umană există, de regulă, un model conceptual evident, problema modelului metaforei religioase este mult mai complexă. În toate culturile arhaice şi tradiţionale „ochiul” circumscrie trei categorii de „aspecte”: 1. „ochiul fizic” – receptează lumina; 2. cel de-al treilea ochi, al lui Shiva – ca şi „ochiul inimii”, s-au dezvoltat pe modelul luminii spirituale; 3. „ochii răi” – au drept matrice focul mistuitor, maleficul, şi o determinare magică. Puterea magică a „ochilor răi” îşi are originea în mitologie, „în tema privirii care ucide, atribuită divinităţilor (zeiţa Athena), făpturilor mitologice (Baziliscul, Gorgona)”, iar în planul mitologiei minore o regăsim în credinţa cvasiuniversală în *deochi* (Ivan Evseev 2007:427). *Deochiul* înseamnă a lua în stăpânire pe cineva sau ceva, din invidie şi cu intenţie rea, la majoritatea popoarelor. În limba franceză circulă locuţiunea „avoir le mauvais œil”. Echivalente ale construcţiei franceze găsim în engleză şi în toate limbile romanice: în spaniolă, „mal de ojo” exprimă superstiţia că o persoana are capacitatea de a atrage răul asupra altei persoane; aceeaşi subtilă reprezentare a ochiului mistuitor conţine it. *malocchio*, expresiile portugheze *mau-olhado* sau *olho gordo*, echivalentul galician *mal de ollo* sau *evil eye* din limba engleză.

3. Din cea de-a doua paradigmă, ne propunem să studiem comparativ şi descriptiv câteva serii de metafore religioase dezvoltate în baza a două modele conceptuale arhetipale: *ochi* şi *lumină*. Nu ne vom opri aici asupra dimensiunii simbolice (Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, 1995: 363) a ochiului (în taoism, de exemplu, ochiul drept simbolizează Soarele, corespunzând viitorului, iar ochiul stâng este Luna, simbol al pasivităţii şi al trecutului).

„Cel care are ochi” este expresia prin care eschimoşii îl desemnează pe clarvăzător. În creştinism, Pericopa Evanghelică a Duminicii a treia după Rusalii ne învaţă să căutăm Calea spre Împărăţia Lui Dumnezeu, luminându-ne mintea şi deschizându-ne „ochii sufletului”. Citim în versetul 22 de la începutul predicii: „Luminătorul trupului este ochiul...”, unde metafora „*Ochiul* este *lumi-*

BDD-A20741 © 2012 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:29:10 UTC)

nătorul trupului" pune o problemă de cunoaștere mistică. „Ochiul inimii" este „mijlocul de unificare a principiului cu manifestarea, a lui Dumnezeu cu sufletul" (Jean Chevalier, Alain Gheerbrant 1995: 365 s.c.l.). „Ochiul – *lumină a trupului*" și „ochiul rău" sunt instanțieri ale altor metafore religioase prin care se reflectă două principii: „Ochiul este lumina trupului tău. Dacă ochiul tău este sănătos, tot trupul tău este plin de lumină; dar dacă ochiul tău este rău, trupul tău este plin de întuneric" (Evanghelia după Luca, 11:34). Lumina ca matrice este fundamentală în procesul de metaforizare a legăturii dintre ființa umană și Creator. La vechii evrei, Dumnezeu este lumină. „Luminoși" (Ivan Evseev 2007: 327) sunt și zeii panteonului indo-european, „caracteristică" pe care o regăsim în etimologia unor nume de zeități (*Zeus, Diana, Div*): din rădăcina sanscrită *div-* s-a dezvoltat la greci și la romani „ca zeu suprem, Zeus: gr. *Ζεύς πατέρ*, lat. *Juppiter*, scr. *dyăvs pitā* „părintele Dyăvs". Înțelesul fundamental al acestui cuvânt (*div-*) e acela de „cer luminos" din timpul zilei: cf. lat. *dies* „zi" și *divinus* „ceresc" (Th. Simenskhy, Gh. Ivănescu 1981: 482). Nu este prima dată când facem observația că modelul unei metafore conceptuale se regăsește la nivelul multor etimologii, acolo unde „limba zeilor" (Platon) este suverană.

4. Limbajul „mărturie rațională" (Origene). Teologia s-a dezvoltat pe aserțiunea că „a cunoaște înseamnă a interpreta". Este un fenomen consemnat de Părintele Dumitru Stăniloae: „...prin cuvinte și înțelesuri trebuie să trecem mereu dincolo de cuvinte și înțelesuri. Numai așa sesizăm prezența plină de taine a lui Dumnezeu" (Dumitru Stăniloae 1996: 90). În analiza unora dintre metaforele religioase, modelul conceptual arhetipal nu poate fi separat de modelul antropocentric. Valoarea acestuia din urmă constă în potențialul său de a diversifica anumite tipare de reprezentare în trăirea / cunoașterea superioară a lumii sensibile. Observăm din contextele date că modelele ca „lumină", „zi" interacționează sistematic, cu „ochi", iar acesta din urmă antrenează resursele conceptuale și metaforice oferite de somatic: „ochii sufletului", „ochii inimii", „ochii minții", „ochii trupului", „ochiul Domnului" etc. Inserția antropologicului revitalizează metafora religioasă, construind un sistem de metafore vii prin forța de persuasiune, la nivelul multor sisteme. „Ochiul inimii", „ochiul spiritului" este o constantă a spiritualității musulmane (*ayn-el-Qalb*), se regăsește la majoritatea sufiților (Jean Chevalier, Alain Gheerbrant 1995: 363). În gândirea europeană, sintagma „ochiul sufletului" își află originile în filozofia lui Platon, o regăsim în scrierile religioase ale Sfântului Clement de Alexandria. Metafora „ochiul inimii", utilizată de Plotin, de Sfântul Augustin și de Sfântul Pavel, are tot o determinare de natură creștin-religioasă.

Origene a fost unul dintre susținătorii primatului revelației în edificarea credinței. Citim în *Scrieri alese*: „Dacă oamenii s-ar fi convins pe căi obișnuite de

BDD-A20741 © 2012 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:29:10 UTC)

demonstrarea celor aflate prin cărți [...], s-ar putea crede că credința noastră e bazată pe înțelepciunea oamenilor, iar nu pe puterea lui Dumnezeu" (Origen 1982: 308-309). Cu toate acestea, gânditorul creștin era de părere că accesul literal sau apologetic la textul Sfintei Scripturi este necesar să fie completat de „mărturii raționale". Una dintre aceste mărturii este limbajul. Reluând din perspectiva „rațională" (în accepțiunea lingvisticii cognitive, *conceptuală*) metaforele discutate, observăm că „ochii sufletului", „ochii minții", „ochii inimii" etc. implică un transfer de sens atât la nivel conceptual, cât și la nivel lingvistic. Reprezintă „părți" ale aceluiași concept:

„*Dumnezeu* este *persoană*": „*Ochii Domnului* asupra celor drepți / și *urechile Lui* spre rugăciunea lor. / Dar fața Domnului e împotriva celor ce fac rău" (Psalmul 33: 15; 16.).

În simbolistica masonică și în iconografia creștină apare frecvent „ochiul lui Dumnezeu".

„*Mintea* este o *persoană*" (deschisă spiritualizării omului interior, în sens biblic, prin puterea de iluminare: „ochi");

„*Sufletul* este o *persoană*" (deschisă revelației divine, prin atributul de a primi lumina: „ochi");

„*Inima* este o *persoană*" (prin „calitatea" de a avea, în sens biblic, „ochi", deschidere spre lumina cunoașterii Tatălui).

Această semnificație / idealul îndumnezeirii ființei umane prin tripla cunoaștere / acceptare a esenței divine – la nivelul *minții*, al *sufletului* și al *inimii* – reprezintă ținta spiritualității ortodoxe, concepția-cheie a patristicii răsăritene și desemnează creșterea harică a ființei umane. O bună parte dintre conceptele biblice apar sintagmate în metafore ale somaticului. „Ochiul sufletului", „ochiul inimii" etc. sunt expresii fixe unde întreaga structură are o valoare dogmatică și rezultă din colocarea unui cuvânt care denumește o parte (ontologic determinată) a corpului omenesc și un cuvânt cu încărcătură afectivă, strict religioasă, mistică (inimă, suflet, Domnul). Tipul de reprezentare ce motivează aceste colocații își găsește ecou în ideea de „experiență" / practică personală, unde mintea, sufletul, inima devin „recipiente" ale trăirii misterului divin. În consecință, *faptele de limbaj* [dintre care: proverbul („Să nu știe stânga ce face dreapta ta"), pilda de înțelepciune, metafora, parabola etc.], ca „mărturii raționale", îl implică activ pe *homo religiosus* ca subiect „secund" al revelației divine – cu condiția de a respecta sensul spiritual al dogmelor creștine. Prin metafora biblică se produce o permanentă semioză, o „circularitate continuă", care este „condiția" *sine qua non* „a semnificării" (Umberto Eco 1982: 95).

BDD-A20741 © 2012 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:29:10 UTC)

5. Amplitudinea și complexitatea utilizării în spațiul culturii nu o au toate metaforele / proverbele /parabolele religioase. Dacă proverbe de sursă biblică precum „Să nu știe stânga ce face dreapta ta" circulă în diferite registre ale limbii, rafinând mentalul colectiv, altele, în schimb, nu au aceeași capacitate de deconstrucție și de expansiune în discursul laic. Din această categorie fac parte, în primul rând, metaforele conceptuale prin care sunt formulate conceptele „ziditoare" ale unui anumit sistem religios: „beție trează" (Isaac Sirul utiliza metafora pentru a desemna o anumită treaptă de evoluție mistică a ființei umane), „ochii Domnului", „ochii minții", „ochii sufletului", „ochii inimii" în religia creștină etc.

Referințe bibliografice

a. Surse lexicografice

DIR – *Mic dicționar italian-român,* Otilia Doroteea Borcia (traducere și adaptare), Random House Webster, Editura Corint, București, 2004.

DLR – *Dicționar latin-român*, Gheorghe Guțu, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Humanitas, București, 2003.

DSR – *Dicționar spaniol-român, român-spaniol,* Ileana Scipione, Editura Polirom, 2004.

DELE – *Dicționar de expresii idiomatice al limbii engleze*, O. Tăbăcaru, Editura Niculescu, București, 1999.

DEX – *Dicționar explicativ al limbii române*, ediția a 2-a, coord. Ion Coteanu și Lucreția Mareș, Editura Univers Enciclopedic, București, 1997.

DS – Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dicționar de simboluri 2*, Editura Artemis, București, 1995.

DRG – Jean Livescu, Emilia Savin, *Dicționar român-german*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979.

*** *Grand Larousse encyclopédique* (XX Siècle), Paris, 1960-1964.

*** *Dicționar francez-român, român-francez,* Editura Științifică, București, 1972.

b. Referințe teoretice

Angela Bidu-Vrănceanu, Narcisa Forăscu, *Limba română contemporană. Lexicul,* Editura Humanitas Educational, București, 2005.

Umberto Eco, *Tratat de semiotică generală*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982.

Ivan Evseev, *Enciclopedia simbolurilor religioase și arhetipurilor culturale*, Editura Învierea, Timișoara, 2007.

Origen, *Scrieri alese* II, Editura Institutului Biblic și de Misiune al B.O.R., 1982.

Th. Simenskhy, Gh. Ivănescu, *Gramatica comparată a limbilor indo-europene*, EDP, București, 1981.

Dumitru Stăniloae, *Teologie dogmatică ortodoxă* I, Editura Institutului Biblic și de Misiune al B.O.R., 1996.

BDD-A20741 © 2012 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:29:10 UTC)